

Filológia a 21. században

Vaderna
Gábor

Volt, mikor a filológia a humántudományok királynőjeként uralkodott, s volt, mikor lefokozták segédtudománnyá. Az utóbbi évtizedekben e fogalom újraértése a humántudományok helyzetének változásával függött össze. Sok szó esett a nemzeti filológiák globális viszonyairól, a filológia önértéséről, mindennapi gyakorlatairól, valamint digitális filológiáról. Az alábbiak azt a kérdést járják körül, hogy miképpen változott meg a szövegekkel való foglalkozás tudománya az elmúlt évtizedekben, s milyen irányok látszanak a 21. század első két évtizede után.

▲ Kiss Botond
András művész-
könyve (*Mystery book*,
2021, a szerző
engedélyével)

Hogyan képzeljük el a filológust? A szoba minden falán tömött könyvespolcok, félhomály. Ez talán a filológus saját dolgozószobája, de lehet könyvtárszoba is. Az asztalon hatalmas könyvkupacok, az ember alig látszik

ki mögüle. A rendetlenség csak látszólagos: az anyag az, ami sok ezen az asztalon. A filológus ott ül a könyvkupac mögött. Tolla serceg a papíron, időnként megtörli izzadt homlokát, vagy megigazítja vastag lencsés szemüvegét.

A mai filológus ehhez képest egy jó számítógépről álmodik. Laptop legyen, hozzá nagy tárhely. Legyen még egy nagy méretű monitor, a monitoron a nyitott ablakokban kéziratfotók és szövegfájlok. Keze könnyedén jár a klaviatúrán, miközben pislogás nélkül mered a képernyőre. Szövegfájlok, adatbázisok, internet. Copy and paste, adatvizualizáció és kódolás.

Kétségtelen, hogy valami megváltozott az utóbbi időben. Nemcsak eszközeink módosultak, nemcsak lehetőségeink változtak, hanem az is, amiként a filológus a tárgyára tekint. A filológia a világ egyik legrégebbi tudománya; s természetesen, mint minden tudomány, folyamatosan alkalmazkodik az új kihívásokhoz, átalakul, új kérdéseket keres, s újakra válaszol. S mint minden igazságkereső tudomány, igen gyakran állítja azt magáról, hogy az éppen aktuális módszerei a „megfelelő” módszerek a tudomány műveléséhez.

A filológia jelentése a 'szavak szeretete' – így tágabb értelemben minden nyelvvvel foglalkozó tudományt filológiának tarthatunk. Egy másik megközelítés a filológiát valamiféle metatudománynak, a humán-, bölcsész- vagy szellemi tudományokra reflektáló, azokat egyben tartó és összegző tudománynak tekinti. A szűkebb meghatározás szerint a filológia valóban a szavakkal, a szavak hagyományozásával, azaz szövegek továbbadásával-megőrzésével-rekonstrukciójával foglalkozik. A filológia ekkor szövegtudomány, textológia – a hiteles,

A filológia jelentése a 'szavak szeretete' – így tágabb értelemben minden nyelvvvel foglalkozó tudományt filológiának tarthatunk.

tudományosan alátámasztott szövegek létrehozásának és kommentálásának tudománya. A kettő megközelítés persze nem mindig választható el élesen egymástól: közhely, hogy nincsenek filológiai műveletek, szövegkonstrukciók értelmezés nélkül, s a szövegtudomány által kínált szöveganyagra épül aztán minden további értelmezés.

Ehhez képest figyelemre méltó fejlemény volt, hogy a 20. század nagy irodalomelméleti boom-jában a filológia – mint a tényítisztelet rabja – segédtudománnyá fokozódott le, miközben a szövegközpontú iskolák rendszerint olyan szövegeket elemeztek, amelyek természetesen filológiai műveletek révén jöttek létre. Olybá tűnt, mintha az értelmezés valódi kihívása mellett volna egy betanított szakmunkások által is művelhető terület, amely csak arra való, hogy aládolgozzon az igazi tudománynak. Ezt a degradáló megközelítést

▼ Kiss Botond András
könyvbjektje
(*Fekete-fehér illeszkedés*,
2021, a szerző engedélyével)

▲ Kucsera András:
Üzenet, olaj, akril,
50x70 cm (a szerző
engedélyével)

természetesen a filológiát művelő számos tudós is érzékelte, ám sokak folytatták tovább hangyaszigalommal a munkát, s raktak össze ma is használható szövegkiadásokat, bibliográfiákat, adattárakat. Én úgy gondolom, hogy ez a vita egyszerre volt

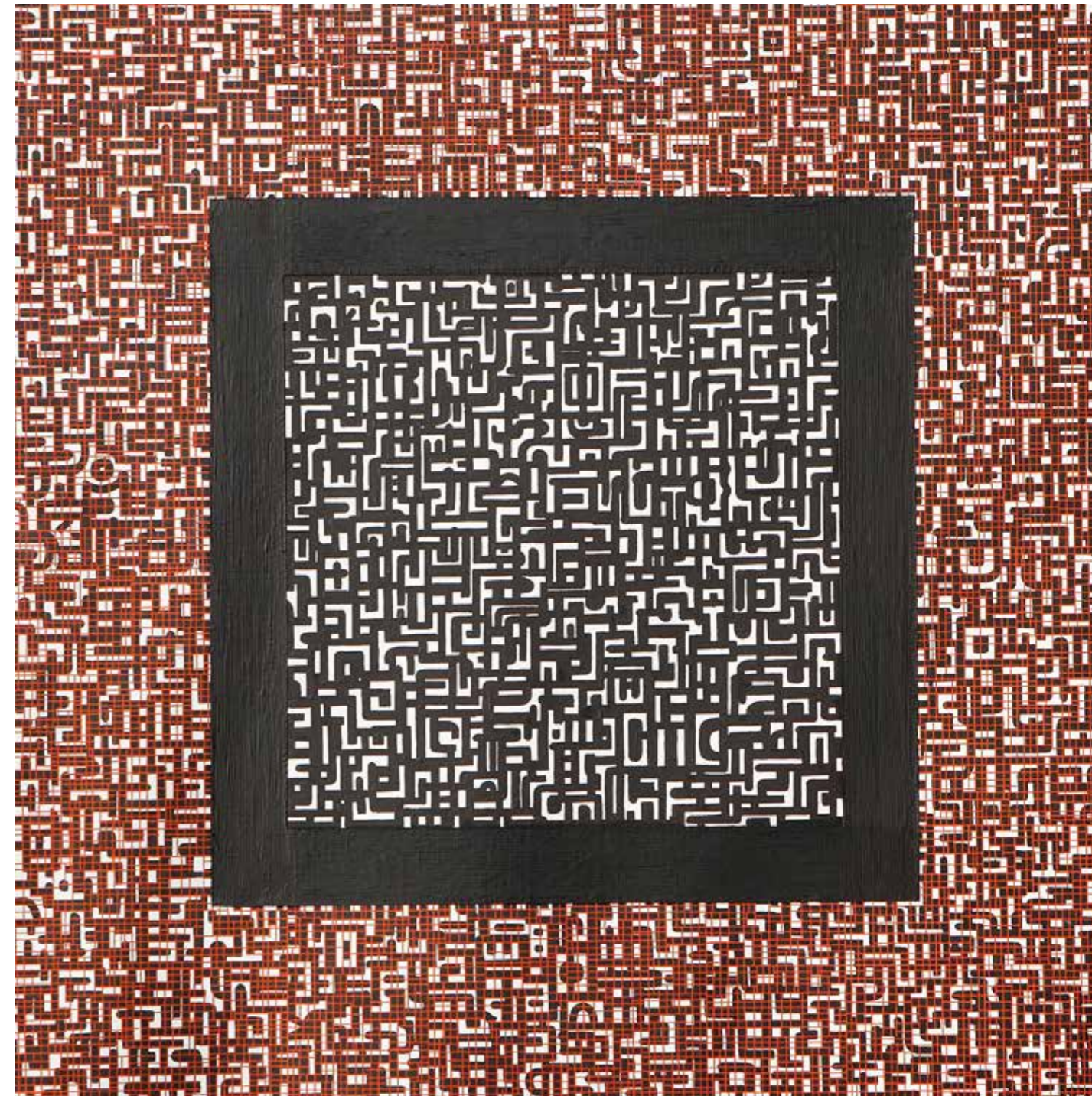
▶▼ Konok Tamás: *S.T.*, akril, vászon, 100x100 cm,
2010 (fotó: Konok-Hetey Művészeti Alapítvány, Konok Mari-
anne és a Molnár Ani Galéria jóvoltából, HUNGART © 2022)

látszólagos és valódi. Valódi volt, mert komolyan gondolták, de látszólagos addig, amíg – hogy egy banális okot mondjak – a tudomány finanszírozásában komoly cél maradhatott a nemzeti klasszikusok kritikai kiadása, s amíg – ez már egy komolyabb érv – filológusok sora tekintette komoly kihívásnak a hagyomány és a hagyományt felépítő szövegek konstruálását.

Ennél a vitánál talán fontosabb, hogy a filológia maga is változott. Évezredes szövegkezelési technikákkal együtt élve jelentek meg új kérdések. A 20. század második feléből három tendenciát érdemes felidézni. A genetikus kritika létrejöttét a posztstrukturalizmusnak a szöveg fogalmára irányuló érdeklődése ösztönözte. Ezen irányzat hívei a szöveget nem lezárt terméknek, hanem mindig egy folyamat közbülső állapotának tekintették, mely – akárcsak az értelmezés – alakulásban, mozgásban van. Ily módon lehetséges volt a posztmodern decentralizált szubjektum mellé decentralizált szöveget rendelni. A második irány a kulturális antropológiából szökkent szárba, s közkeletűen új filológiának nevezik. Jellemző, hogy maga az elnevezés is Clifford Geertz antropológustól származik. Az új filológusi irányultság értelmező tudományhoz vezetett, azaz tekintettel volt arra, hogy az emberi kultúra bármely elemével, területével, diskurzusával való találkozás már eleve értelmezések hálójában helyezkedik el. Ez a filológia gyakorlatában két fontos következménnyel járt: egyrészt vizsgálódási köre kiszélesedett a kultúra egészére, másrészt egyre inkább előtérbe kerültek azok a kulturális gyakorlatok és technikák, amiként az ember a kultúrát a mindennapjaiban használja. A harmadik irányzat, a könyvészet és a könyvtörténet hasonló

A 20. század nagy irodalomelméleti boom-ja során a filológia – mint a tényisztelet rabja – segédtudománnyá fokozódott le, miközben a szövegközpontú iskolák rendszerint olyan szövegeket elemeztek, amelyek természetesen filológiai műveletek révén jöttek létre.

A harmadik irányzat, a könyvészet és a könyvtörténet hasonló kultúrantropológiai kérdés felől érkezett, de szorosabban kapcsolódott a könyvtártudományhoz; azokat a társadalmi gyakorlatokat tárta fel, amiként az ember az írott kultúrát létrehozta, terjeszti és alkalmazza.

Időközben egy másik, csendes forradalmat kezdtünk el érezni. Nem egyik pillanatról a másikra, nem is mindig abban az irányban, ahogy vártuk. És – ahogy az lenni szokott a forradalmakkal, ki a humántudományok válságaként, ki pedig heurisztikus felszabadulásként élte meg. A lényeg: a digitális forradalom a nyakunkon van.

▼ Brian Dettmer
könyvszobra (*Two Cities*, 2020, forrás:
<https://briandettmer.com>, a szerző engedélyével)

kultúrantropológiai kérdés felől érkezett, de szorosabban kapcsolódott a könyvtártudományhoz; azokat a társadalmi gyakorlatokat tárta fel, amiként az ember az írott kultúrát létrehozza, terjeszti és alkalmazza. A filológia antropológiai fordulata ugyanakkor nem feltétlenül volt textológiai fordulat is. Például a genetikus kritika, amikor egymás mellé

tett szövegváltozatokat, végső soron annak a régészeti textológiai elvnek önreflexiójává és kritikájává is válhatott, hogy a „szöveg romlik” (csak éppenséggel a változást nem kívánták megállítani és értékelni, csak regisztrálni). A szinoptikus kiadások, melyek egymás mellé helyeztek és együtt-nézhetővé tettek különböző szövegállapotokat, a létrehozandó termékkel kapcsolatban tettek fel kérdéseket – például, hogy mi a szöveg, vagy miként használjuk és társadalmiasítjuk a szöveget? –, de a textológiai munka alapfogásait ez még nem érintette meg. Érdekes ma újraolvasni – az 1960-as évektől

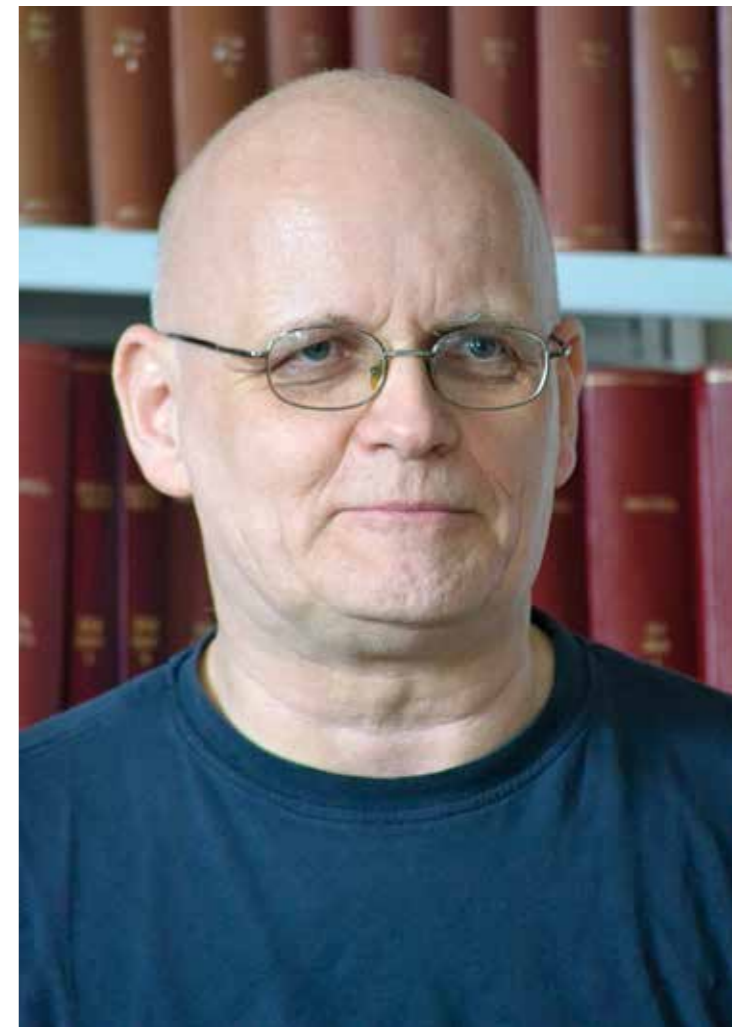
kezdve – a nagy programalkotó tanulmányok sorát (a java magyarul is megjelent). Ami akkoriban radikális lépésnek, módszertani fordulatnak, filológiai forradalomnak tűnt, mára a hagyományos modern könyvkultúra végnapjainak látszik.

Mert időközben egy másik, csendes forradalmat kezdtünk el érezni. Nem egyik pillanatról a másikra, nem is mindig abból az irányból, ahonnan vártuk. És ahogy az lenni szokott a forradalmakkal, ki a humántudományok válságaként, ki pedig heurisztikus felszabadulásként élte meg. A lényeg: a digitális forradalom a nyakunkon van.

Először is hatalmas, kritikus mennyiségű szöveganyag került fel az internetre. Ennek az anyagnak a nagy részét nem textológusok, hanem gépek (szkennerok és számítógépek) hozták létre. A nyomtatott kultúra digitális térbe fordulása fantasztikus lehetőségeket hordoz. Eddig nem látható összefüggések sora tárul fel, soha nem sejtett kapcsolatok állnak össze egyetlen jól irányzott keresőkérdésre, gépi lekérdezéssel irodalomtörténeti közhelyeket ellenőrizhetünk vissza, a világ egymástól távoli

kultúráit hasonlíthatjuk össze. A régi klasszika-filológus akkor lehetett képes bizonyos szövegkapcsolatokat felismerni, ha emlékezett olyan szöveghelyekre is, melyek éppen nem voltak előtte – ma a klasszika-filológusok csaknem teljes korpusza kereshető formában elérhető, s talán az eljövendő tudósoknak kevésbé érdemes (ha más szempontból nem is teljesen haszontalan) memoriterekkel bibelődni.

Ugyanakkor a lehetőségek új feladatokat is jelentenek. Nemcsak az okos lekérdezés technikáit, adatbázishasználatot, szövegszerkesztést kellene tanítani a jövő bölcsészeinek, hanem azt is, hogy miként lehet digitális kulturális javakat termelni, miként lehet és érdemes adatbázisokat építeni, hogy miként kell digitális szövegeket megfelelő minőségben létrehozni. A gépek termelte végtelen szövegtengerben szükség volna – ahogy mondani szokás – az adatok tisztítására, ám nem látszik, hogy honnan is teremne erre megfelelő mennyiségű és minőségű humán erőforrás. Bár digitális bölcsészeti képzés már az 1990-es évek végén létezett Magyarországon (én legalábbis akkor jártam Horváth Iván programjára), korunk digitális bölcsészei többnyire autodidakta módon tanultak bele a szakmájukba. Ez persze szükségszerű. A technikai feltételek olyan gyorsan változnak, hogy mire megtanulunk használni és belakni egy környezetet, addigra már kezdhethetjük is újra. Így digitális bölcsésznek lenni mindig aktuális tudás kérdése is, ám még inkább szemléleté és problémaérzékenységé. A bölcsészek többsége *user* (azaz olyan felhasználó, aki képes kezelni bizonyos programokat, lekérdezni bizonyos adatbázisokat), s nincs is ezzel semmi baj, ám – legalábbis nálunk – túlon túl kevés a *builder* (az olyan bölcsész, aki közre tud működni az adatbázisok felépítésében és leprogramozásában is). Nem feltétlenül kell a bölcsészeknek programozói tudást tanítani (bár alapszinten az sem árt), de a meta-adatolást, a konvertálhatóság problémáját, különböző szövegekódolási szabványokat, adatvizualizációs lehetőségeket mindenképpen meg kellene ismerniük és érteniük. Nem magas szinten kell programozni hát, hanem képesnek lenni az informatikusok nyelvén is elmondani, hogy mit szeretnénk, s tudni, hogy egyáltalán milyen lehetőségeink vannak. Talán nem lepődik meg senki, ha azt mondom, hogy userként is hatékonyabban tud működni egy kutató, ha

bizonyos digitális bölcsészeti kompetenciáknak a birtokában van.

A nyomtatott szöveg kultúrájának digitalizálása fontos kérdéseket vet fel a digitális örökség kezelésével kapcsolatban is. A papír alapú adatok tárolására, megőrzésére kialakult módszereink vannak, s rendelkezésre áll az intézményi hálózat, archívumok, könyvtárak, múzeumok formájában. A szövegek gépi digitalizálása ugyanakkor át is

▲ Horváth Iván 2007-ben (Wikimedia, CC-BY-SA-4.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.en>)

A gépek termelte végtelen szövegtengerben szükség volna [...] az adatok tisztítására, ám nem látszik, hogy honnan is teremne erre megfelelő mennyiségű és minőségű humán erőforrás.

Ha igaz az, hogy egy olyan korban élünk, amikor a kulturális javak termelése [...] átkerül a digitális térbe, akkor minden kultúra [...] számára elementárisan fontos, hogy minőségileg tudja megőrizni kulturális örökségét.

rendezi a korábbi tudást. Nemcsak azért, mert más rendben és könnyebben kereshető formában kerülnek elének az adatok, hanem azért is, mert maga az információ alakul át a digitális térben. Így hát kettős kihívásnak kell megfelelni. Egyfelől a kulturális örökség digitalizációjának a problémájával kell szembenézni. A big data ugyanis elfedi, hogy nem feltétlenül az kerül fel az internetre, amit a közösség korábban megőrzésre érdemesnek tartott. Attól eltekintve, hogy valamiért a közkönyvtárak anyagai után fizetnünk kell (holott nemzeti érdek volna ezeket mindenki számára hozzáférhetővé tenni), az is kérdés, hogy mit fordítunk át a digitális világba. A könyveket, ha nincsenek szerzői jogvédelem alatt, többnyire igen (sokszor akkor is, ha amúgy szerzői jogvédelem alatt volnának), de a kéziratokkal, egyapos nyomtatványokkal már mostoháiban bánunk, s más a helyzet a festményekkel, grafikákkal, térképekkel, s megint más a háromdimenziós tárgyakkal. Miközben ezek fizi-

A big data [...] elfedi, hogy nem feltétlenül az kerül fel az internetre, amit a közösség korábban megőrzésre érdemesnek tartott.

kai megőrzésére továbbra is szükség van, aközben a digitális feldolgozás is zajlik – s ez újrendezi a viszonyokat. Másfelől a digitális világban komoly archiválási feladat az eleve digitálisan létrejött, úgynevezett *born digital* termékek megőrzése. Gondoljunk csak bele, milyen sebességgel változik egy hírportál arculata, címlapja attól függően, hogy

melyik pillanatban lépünk oda, hogy mily könnyedén tűnnek el oldalak, ahova nemrégiben még linkek vezettek, s hogy milyen egyszerűen válik hozzáférhetetlenné egy-egy tartalom, ha az informatikai környezet megváltozik.

A jelen helyzet kihívása nyilván sokrétű, szerteágazó probléma a *big data science* kérdéséről kezdve – a nyílt forráskódú tudástermelésen át – a kulturális örökség digitális megőrzéséig. Ezeket most csak felvillantani lehetett. Az állításom mindössze ennyi: ha igaz az, hogy egy olyan korban élünk, amikor a kulturális javak termelése (legalábbis egy jelentős része) átkerül a digitális térbe, akkor minden kultúra (így a nemzeti kultúra) számára elementárisan fontos, hogy minőségileg tudja megőrizni kulturális örökségét. A legnagyobb problémát az jelenti, hogy az intézményi struktúrák csak lassan képesek reagálni ezekre a kihívásokra, ráadásul sokszor – egymás mellett létezően – nem is állnak szóba egymással. A bölcsészképzésbe még mindig nincs integrálva digitális bölcsészet (talán hamarosan lesz). Pedig ilyen ismeretekre mindenkinek szüksége van: a leendő művészettörténésznek éppúgy, mint a nyelvészakosnak vagy a történelemtanárnak. Egy ilyen képzési modul felépítése komoly kihívás, nagy erőforrásokat igényel – sajnos azt kell mondanom, hogy bár történnek lépések ebbe az irányba, nem haladunk megfelelő ütemben.

Feladat tehát volna, a tét nagy. A digitális kulturális örökség felépítése és megőrzése, digitális szakemberek képzése, a teljes intézményi struktúra újragondolása, a források hatékony elosztása, alapvető szemléletváltás. Ha pesszimista vagyok, azt mondom, hogy eddig nem sok minden történt – legalábbis a probléma léptékéhez mérten nem sok. A digitális környezet azonban gyorsan változik, s ez lehetővé teszi, hogy okos lépésekkel gyorsan behozzuk a digitális átállásban a lemaradást. Legyünk hát optimisták.

Irodalomtudomány és populáris kultúra

▼ Anish Kapoor: *The Bean – Cloud Gate* (Chicago, 2016, foró: Mack Male, Wikimedia, CC-BY-SA-2.0: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.0/deed/en>)

A popkultúra-kutatás évtizedek óta olyan kérdésekkel szembesíti az irodalomtudományt, amelyek megválaszolása nemcsak az irodalomtudomány önreflexióját mélyítheti el, hanem az újabb kutatások irányait is kijelölheti. Mielőtt ennek a nagyon szerteágazó kérdéskörnek néhány vonatkozására kitérnék, előbb egy fontos fogalmi különbségtételre szeretném felhívni a figyelmet. Bár sem a köznyelv, sem pedig a szakirodalom jelentős része nem tesz különbséget tömegkultúra és populáris kultúra között, mégsem volna szerencsés egybemosni a kettőt. A tömegkultúra fogalma azokra a folyamatokra vezethető vissza, amelyek a 19. századtól kezdődően megteremtették a tömeges részvétel lehetőségét a kulturális produkció és recepció különböző formáiban. Ennek fejleményeképpen az avantgárd megjelenésével végleg nyilvánvalóvá válik a kultúra két szintje – az úgynevezett „magas” és az „alacsony” kultúra – közötti határvonal. (Vesd össze: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Szórakozott tömegek. Közéletések a tömegkultúra fogalmához*, Tiszatáj

2012/7., 60–76.) A 19. század végétől kibontakozó és a 20. században kiteljesedő kultúrkritikai diskurzusban a tömegkultúra elterjedése a barbárságba való sülyedéssel, a polgári civilizáció összeomlásának rémével, valamint a kapitalista termelési mód elterjedésével és a kultúripar létrejöttével kapcsolódik össze. (Lásd például Max HORKHEIMER – Theodor W. ADORNO, *A kultúripar = UŐK: A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*, Gondolat–Atlantisz, Budapest, 1990, 147–200.) A tömegkultúra ebben a fogalmi rendszerben eleve értéktelenként tételeződik

Késér József

Bár sem a köznyelv, sem pedig a szakirodalom jelentős része nem tesz különbséget tömegkultúra és populáris kultúra között, mégsem volna szerencsés egybemosni a kettőt.